

הרהורים על חקר ההגות הציונית הדתית

שורת התזות שהנחתי על הרעיון הציוני הדתי הולידו ויכוחים ערים בעולם האקדמי ומחוצה לו. היו אלה ויכוחים בעלי ערך ברובם, דוגמת הפולמוס שבין אליעזר גולדמן לביני¹. ברצוני להעיר הערות קצרות, ולחדד הנחות על ההגות הציונית הדתית, לאור ביקורתו של בנימין איש שלום על ספרי 'אמונה על פרשת דרכים' (הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ו)².

אימננציה אלוהית

מן המאפיינים הבולטים של המחשבה הציונית הדתית הוא ההידרשות התדירה לתפיסת הנוכחות האלוהית הפנימית בהוויה ובהיסטוריה. לפי תפיסה זו האל איננו משפיע על העולם כשהוא מחוצה לו בלבד. האל נוכח בעולם נוכחות פנימית, ומניע אותו מתוכו. איש שלום כתב:

הנחתו של המחבר [=שוורץ] היא שבנושאים הנדונים כיסודות תאולוגיים של הציונות הדתית ניתן להבחין במאפיינים מובהקים של ההגות הציונית הדתית. על כן הוא מאריך בדיון במושג האמונה וכן באימננציה האלוהית, אך מניה וביה דומה שהוא מרחיק את המסקנה בדבר מאפיין מובהק של הציונות הדתית המתגלה בדיונים אלה. המחבר מוכיח בעליל שרבים מן ההוגים הציונים הדתיים ייחסו חשיבות רבה לעיסוק בשאלות אמונה, ואחרים אף קבלו על מיעוט הדיון בסוגיות עיוניות טהורות. הוא מוכיח גם כי תפיסת עולם מוניסטית, המציעה גרסאות שונות של אימננציה אלוהית, היתה נחלתם של רבים מן ההוגים הציונים הדתיים. ואולם משבוחנים את העמדות הנדונות לגופן, מתגלה בהן מידה רבה של רציפות ודמיון למסורת ההגות היהודית הקלסית, והנימה המהפכנית המיוחסת להוגים הציונים הדתיים כזרם חדש ומובחן נראית פחות מובהקת.³

דברים נמרצים ובהירים אלה מאפשרים לבחון מחדש את משמעות המחקר בדבר ההגות הציונית הדתית. הגות זו נטתה אכן להציג תפיסות וניסוחים אימננטיים. אף על פי שהוגה דוגמת הרב יצחק יעקב ריינס לא הכיר באימננציה אלוהית ממשית, הוא נקט ניסוחים המציגים נוכחות אלוהית בתהליך ההיסטורי. למרות שספק אם הוגי תורה ועבודה אכן ירדו

הציונות הדתית קמה מתוך אפולוגטיקה. ניכר שההאשמה התאולוגית החמורה ביותר שעמה התמודדה הציונות הדתית היתה נטילת היוזמה לגאולה. התגובה התאולוגית של הציונות הדתית היתה לא אחרת מאשר האימננציה האלוהית

למשמעות העמוקה של הנוכחות האלוהית בעבודת האדמה ובגאולתה, הם הביעו את תחושותיהם בניסוחים של נוכחות אלוהית. חוג הראי"ה קוק הציג גם בחינות אונטולוגיות ברורות של נוכחות אלוהית בעולם. מה סיבת ההיגררות הכמעט אובססיבית לניסוחי הנוכחות האלוהית הפנימית בהוויה או בתהליך ההיסטורי? דומה שהתשובה פשוטה למדי. הציונות הדתית קמה מתוך אפולוגטיקה. הרב ריינס חיבר את ספרו 'אור חדש על ציון', כדי להבהיר שאין ברעיון הציוני הדתי משום עלייה בחומה, וכי אין זיקה בין רעיון זה לביין הגאולה.⁴ מכאן ניכר שההאשמה התאולוגית החמורה ביותר שעמה התמודדה הציונות הדתית היתה נטילת היוזמה לגאולה.⁵ היתה כאן לכאורה חוצפה כלפי שמיא: אדם נוטל בידי את האחריות לגורלו,⁶ ופוגם בתכנית האלוהית של הגאולה. התגובה התאולוגית של הציונות הדתית היתה לא אחרת מאשר האימננציה האלוהית. הרב ריינס טען, באופן עקיף, כי לא בני אדם יוזמים את התהליך; **האל בכבודו ובעצמו נוכח בתהליך ההיסטורי מתוכו**, והוא מניע אותו עד סופו. לתנופה תאולוגית זו חברו הוגים רבים במחנה הציוני הדתי. הנוכחות האלוהית נתנה טעם לעשייה עצמה, והעניקה את ההגנה הראויה בפני טענות המתנגדים. ההוגים הציונים הדתיים לא הוסיפו נופך חדש ולא צבעו את רעיון האימננציה בצבעים חדשים, אולם רעיון זה שימש אותם כתגובה אפולוגטית כלפי החברה החרדית.

מניה וביה אנו מבינים את הדגש המיוחד על מושג האמונה. רק האגדה, הדרוש והפילוסופיה היו יכולים להעניק לתנועה הציונית הדתית את הצידוק לדרך. מבחינה הלכתית, שיתוף הפעולה עם עוברי עברה היה בעייתי ופרדוקסלי. הבחינה התאולוגית היא שגישרה על הפער. לפיכך ברורה המגמה הציונית הדתית של בניין תאולוגי מחודש, של שידוד מערכות במישור הרעיוני המופשט. יש לפנינו תגובה ייחודית. אף שאבני הבניין מושרשות במסורת היהודית הקלסית, הסיגול התאולוגי לצורכי ההתמודדות עם התמורות הפוליטיות והדתיות מאפיין את המחנה הציוני הדתי. למהפכנות הציונית הדתית הקדשת דיון בפני עצמו,⁷ וכאן ברצוני לשוב ולהדגיש את ההיבט הרעיוני של המהפכנות: המנגנונים הרעיוניים מסבירים כעת את היוזמה האנושית. ההסבר נועד בראש ובראשונה לצרכים אפולוגטיים, אולם במהלך העשייה התפתחה תודעה מיוחדת של אחריות ויוזמה אישיים המונעים בידי הנוכחות האלוהית. במחקר של הדת ההשוואתית אנו מוצאים דיונים לא מעטים בסוגיית הדטרמיניזם מול הרצון. הציונות הדתית פתרה סוגיה זו בהידרשות התדירה לנוכחות האלוהית. המחשבה החרדית עסקה אף היא בסוגיות האמונה כתשובה לבעיות הדור, אך לא כמניע וכהצדקה למהפכה. ישנם הבדלים נוספים, שלא ארחיב עליהם את הדיבור כאן.

ההידרשות לשפינוזה, שאותה תיארתי בהרחבה בפרק השלישי של הספר 'אמונה על פרשת דרכים', אף היא ביטוי ער של מוקדי העניין בהגות הציונית הדתית. כשאינטלקטואל מודרני מבקש ביטוי מובהק לתפיסה של נוכחות אלוהית, הוא מוצא אותה מיד במשנתו של שפינוזה. טבעי הדבר שהוגי הציונות הדתית יקדישו תשומת לב להיבטים המטפיסיים של משנת שפינוזה, עיונם במשנתו מתגלה אז כחלק אינטגרלי של עיצוב תפיסתם הציונית הדתית. ההידרשות לשפינוזה איננה מבטאת פתיחות בלבד, היא נובעת במישרין מאופי ההגות הציונית הדתית.

"הבעיות האמיתיות"

איש שלום עמד על נקודה חשובה אחרת, ואף עליה ועל השלכותיה ברצוני להעיר ולחדר. הוא כתב:

...מבחינה זו דומה שלא כל ההוגים הנדונים בספרו של שוורץ עומדים באותה רמה של חדשנות, פתיחות, הפנמה ותחכום. קשה שלא לעמוד על הבדלים איכותיים בין הוגים כמו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב חיים הירשנזון, הרב יוסף דב סולובייצ'יק וישעיהו ליבוביץ', לבין הוגים רבים אחרים הנדונים בספר – חלקם עסקנים תנועתיים בעלי מחשבה, ואחרים מהם פובליציסטים בעלי הגות – הן מבחינת מקוריות הדיון והן מבחינת השפעתם.⁸

חקר התנועה הציונית הדתית הוא יישום של חקר המחשבה הציבורית. כיצד נבנית מחשבה כזו? ללא ספק מתקיים "חוט שדרה" רעיוני ומעמיק, שהדיו משתקפים בכתיבה הציבורית. ההנחה העומדת ביסוד הדברים היא, שהכתיבה הפובליציסטית משקפת במידה מסוימת את ההפנמה של הכתיבה המעמיקה. אין להשוות כתיבה רבנית מעמיקה לכתיבה שטחית לפעמים של פקידים ואנשי עשייה, אולם המחשבה הציבורית איננה נבנית ממדוי העומק בלבד. דומה שסוגיה זו תורמת לבהרת עניין אחר. איש שלום כתב:

אילו בחן המחבר ביתר הרחבה את דרכי התמודדותם של הוגים אלה עם שאלות כגון היחס לביקורת המקרא, ערך החופש, האותנטיות והיצירתיות, ביקורת הדת וביקורת המודרנה, תפיסת האדם והיחס בין דת למוסר, עשוי היה הדבר להבליט את תרומת הגותם למחשבה הדתית המודרנית, יותר מאשר דיון רחב מדי למשל בסוגיית האימננציה האלוהית, אשר בעיסוק בה כאמור לא נתייחדו ההוגים הציונים הדתיים בלבד, ושרובם גם לא תרמו בה תרומה חדשה.⁹

המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי מאז ובר קורא לעסוק בתופעה החברתית או הרעיונית, ולהבינה בקטגוריות הנטולות מתוכה ולא להטיל עליה הבחנות חיצוניות. ניתוח המקורות ההגותיים והפובליציסטיים של הציונות הדתית, מלמד כי התנועה בחרה להתמודד עם המודרנה קודם כל בהתבוססות בביצה המטפיסית

**קבוצת תלמידי הישיבות
הציוניות עדיין סבורה שהפתרון
נעוץ במישור הרעיוני המופשט.
היא ממשיכה לבקש בחיבורי חוג
הראי"ה והרצי"ה את ההסבר
ה"אמיתי" לבעיות הזמן**

דברים אלה מביאים להבהרת המתודות של חקר המחשבה הציבורית. המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי מאז וְכּוּר קורא לעסוק בתופעה החברתית או הרעיונית, ולהבינה בקטגוריות הנטולות מתוכה ולא להטיל עליה הבחנות חיצוניות. לו התמקד חקר הרעיון הציוני הדתי בחידושים הפילוסופיים שחידשה התנועה, די היה לנו בניתוח של שלוש-ארבע דמויות מרכזיות בלבד. אולם חקר המחשבה הציבורית (במקרה זה, הציונות הדתית) אינו מתעניין בראש ובראשונה בתרומה למחשבה הדתית המודרנית, אלא בהבנת הדינמיקה הרעיונית של התנועה. ניתוח המקורות ההגותיים והפובליציסטיים של הציונות הדתית, מלמד כי התנועה בחרה להתמודד עם המודרנה קודם כל בהתבוססות בכיצה המטפיסטית. ההתמודדות עם המצבים המשתנים נעשתה בהדגשת אלמנטים רעיוניים מופשטים. הרי על כך זעק ליבוביץ (לפחות בעיקפין) השכם והערב: תחת ההיערכות ההלכתית המעשית למצב המודרני, בחרה הציונות הדתית להשתקע במישור המופשט, כמו הניסוח מחדש של האימנציה האלוהית וההתרפקות על ההתממשות המשיחית. הוגי הציונות הדתית להעדיפו בדרך כלל לחתור להשקפת עולם המספקת תשובות כוללות, ולא להתמודד עם ביקורת המקרא למשל. לא מיותר להזכיר בהקשר זה את הקביעה הנדושה שהכלל הוא יותר מסכום חלקיו. לאמור, ניתוח מעמיק של הוגה מסוים – מצוין ויסודי ככל שיהיה – עלול להוביל לטעות במשקל רעיונותיו בפרספקטיבה כוללת. ניתוח המחשבה הציבורית איננו מתמקד אפוא בתרומה לתרבות, אלא בתיעוד הדינמיקה הרעיונית של ציבור או של תנועה.

לסוגיה זו השלכות גם על ההווה. הירידה בתדמיתה של הציונות הדתית בקרב הציבור הרחב היא עובדה. אין מדובר בירידה אלקטורלית של המפד"ל בלבד; הדרך הציונית הדתית נתפסת כארכאית וכהרת סכנות. גם בתוך המחנה הציוני הדתי יש תחושות הנעות מרפיון אידאולוגי ועד לשבר של ממש. הוגים ופובליציסטים של התנועה הדתית הלאומית מפרסמים מאמרים לא מעטים הדנים בירידה זו. תנועת מימד, שמאז הכישלון האלקטורלי הצורב בעבר הולכת וצוברת נוכחות בציבוריות הישראלית, מציגה את עצמה כאלטרנטיבה ציונית דתית. בשלושת ספריי הקודמים על ההגות הציונית הדתית עמדתי בהרחבה על השורשים התאולוגיים והאידאולוגיים של ירידה תדמיתית זו. בתגובה לתחושת המשבר נתהוו שני פתרונות בקרב אנשי הציונות הדתית והוגיה:

א. **פתרון התיקון המטפיסי.** פתרון זה רווח במיוחד בקרב אליטות של תלמידי הישיבות הציוניות, שנוכחותן פחתה ביחס הפוך למספרן הגואה. קבוצה זו עדיין סבורה שהפתרון נעוץ במישור הרעיוני המופשט. היא ממשיכה לבקש בחיבורי חוג הראי"ה והרצי"ה (הרב צבי יהודה קוק) את ההסבר ה"אמיתי" לבעיות הזמן. תלמידי הישיבות הציוניות משקפים פלח הגון של הנוער הציוני הדתי, ואף שחלקם מקיים

פעילות חברתית קהילתית בסביבתם (כגון עיירות פיתוח), עיקר עניינם נעוץ ברובד ההגותי המטפיסי.

ב. **פתרון התיקון המעשי-ההלכתי.** פתרון זה רווח במיוחד בקרב חוג של אנשי אקדמיה ובוגרי אקדמיה – מתוכם כאלה המשמשים גם בתפקידי רבנות – ובקיבוץ הדתי. קבוצה זו סבורה שהפתרון יימצא בהתאמת ההלכה להווה. אנשיה זנחו במידה מסוימת את העיון המטפיסי לטובת העיון המתודולוגי בטיב הסמכות ההלכתית וביסודות ההלכה, מתוך רצון להחילם (תוך כדי הגמשתם?) על המציאות המשתנה. חלקם אף רואים בהקפדה על חומרות "סגנון חרדי". קבוצה זו מבקשת לגבש את עקרונות הציונות הדתית בהתאם ל"אורתודוקסיה המודרנית", ולקרבה לפלורליזם המתבקש ממושג המודרנה.

פתרונות אלה יצרו שתי קבוצות בתוך המחנה הציוני הדתי. החלק הארי של אנשי האקדמיה שמו ייחוסם על הפתרון השני לבעיות הפנים והחוץ של הציונות הדתית, בעוד רוב אנשי הישיבות הלאומיות בחרו בפתרון הראשון. מסגרות שונות בתוך הציונות הדתית – כמו עמיתי מכון שלום הרטמן בירושלים, נאמני תורה ועבודה ואנשי הקיבוץ הדתי – מייסדות כתבי עת, כמות רעיוניות וימי עיון, להפצת הפתרון שבו הן דוגלות. מסיבות אלה קולן נשמע, אף כי מספרן ומשקלן האמיתי עדיין טעון בדיקה מדויקת. הפתרון הראשון, המטפיסי, נדחק מקרב התודעה הציבורית של אנשי הציונות הדתית. שתי סיבות גלויות לדבר:

א. הסגירות התאולוגית של החוג המוביל בתוך אנשי הישיבות הגבוהות הציוניות (מרכז הרב, הר המור וכד'), ובעיית הנגישות של הכתבים לציבור הציוני הדתי הרחב. המצדדים בפתרון השני משתמשים כאמור בעיקר בחוברות ובעלוונים נגישים, שאינם בגדר מעמסה אינטלקטואלית על הקורא, אף שהחומר שבהם הוא איכותי. לעומתם, אנשי הישיבות מרכזים את תורתם בדרך כלל בחיבורים שיטתיים ומופשטים.

ב. דרכו התאולוגית של החוג שבחר בפתרון המטפיסי נתפסת כאחראית במידה מסוימת

לאותה ירידה תדמיתית של הציונות הדתית. הטחת האשמות נגד המפד"ל על היגררותה אחרי רעיון ארץ ישראל השלמה והתעלמותה מן הבעיות החברתיות כבר הפכה אופנה. מאחר שחוג הרב צבי יהודה קוק אחראי במישורין להתהוות הממד **התאולוגי** של "גוש אמונים", ולהשתלטות רעיון שלמות הארץ על הציבור הדתי הלאומי בשנות השבעים והשמונים של המאה שעברה למצער, הרי דרכו נתפסת במידת מה ככישלון.

עם זאת, דווקא הגישה המטפיסית אפיינה את דרכה של הציונות

חוג אנשי האקדמיה של הציונות הדתית זנח במידה מסוימת את העיון המטפיסי לטובת העיון המתודולוגי בטיב הסמכות ההלכתית וביסודות ההלכה, מתוך רצון להחילם (תוך כדי הגמשתם?) על המציאות המשתנה

הדתית עד לאחרונה, ולפיכך על חקר הציונות הדתית לשקף את העניין ואת הרוח השורה על המקורות עצמם. משימה מחקרית זו מחייבת להתמקד באימנציה אלוהית, בפרשנות משיחית להווה, ובקיצור, במטפיסיקה ובתאולוגיה מופשטות.

הערות

- 1 הפניות למאמריו של גולדמן, ר' במאמרי "דרכים בחקר ההגות הציונית הדתית", נ' אילן (עורך), **עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל**, ספר היובל לטובה אילן, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 581-564.
- 2 "ציונות דתית בין אפולוגיה להתמודדות", **קתדרה**, 90 (תשנ"ט), עמ' 145-149. אזכור זה מציף אותי בזכרו של ידידי פרופ' יהושע קניאל ז"ל, שהיה עורך מדור הספרים של קתדרה באותה תקופה, ושבישר לי על הופעת המאמר הנ"ל. בת-שחוק תמידית על שפתיו, ומעולם לא רגל על לשונו. יהי זכרו ברוך.
- 3 שם, עמ' 146.
- 4 אינני נכנס כאן לבעיית הכנות שבהצהרות אלה, הנתונה במחלוקת החוקרים.
- 5 האשמה אחרת היתה שיתוף פעולה עם עוברי עברה. ור' להלן.
- 6 זהו כמובן סממן מובהק של המודרנה, ואין בכוונתי להאריך כאן.
- 7 בספרי **הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות**, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 15-46.
- 8 שם, עמ' 147.
- 9 שם.